

ગઈ કાલે રાતે ફરી હું સપનામાં ચંદ્રપુર જઈ પહોંચી. મને લાગ્યું કે હું એક લોખંડી દરવાજા પાસે ઊભી છું. રસ્તો ત્યાંથી આગળ જાય છે. થોડી વાર માટે તો હું અંદર જઈ ન શકી, કારણ કે મારે માટે એ રસ્તો બંધ હતો. દરવાજે સાંકળથી બાંધેલું મોટું તાળું હતું. મેં સપનામાં પગીને બૂમ મારી. કોઈ જવાબ મળ્યો નહીં. દરવાજાની કટાઈ ગયેલી જાળીમાંથી નજીક જઈને ડોકિયું કર્યું તો હવેલી સૂની હતી.

ધુમાડિયામાંથી કશો ધુમાડો નીકળતો ન હતો. નાની જાળીદાર બારીઓ આછા અજવાળામાં દેખાતી હતી.

પછી સપનાં જોનારાં બધાંની જેમ મારામાં પણ અતિમાનુષી શક્તિઓ પ્રગટી અને બંધ દરવાજાની આરપાર થઈને ભૂતની જેમ પ્રવેશી. મારી સામે રસ્તો ગૂંચળાતો હતો, અમળાતો, વળ ખાતો, હંમેશની જેમ. પણ જેમજેમ આગળ વધી તેમતેમ ખ્યાલ આવ્યો કે કશોક ફેરફાર થયો હતો. અમે જે રસ્તાથી પરિચિત હતાં એ આ રસ્તો નહોતો. આ તો સાંકડો અને અવાવરું હતો. શરૂઆતમાં તો હું મૂંઝાઈ ગઈ, મને સમજ ન પડી, કોઈ ઝાડની નીચે નમીને ઝૂલતી ડાળીથી મારું માથું બચાવવા ગઈ ત્યારે શું બન્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવ્યો. કુદરતે તેનું કામ કર્યું હતું. ધીમેધીમે પોતાની રીતે રસ્તા પર પોતાનો મોટો પંજો ફેલાવ્યો હતો. છેવટે છોડવાઓનો વિજય થયો હતો. ભૂતકાળમાં તેમનો ત્રાસ આવો જ હતો. ઘેરા અને માથાભારે છોડવા રસ્તાની ધારે ટોળે વળી ગયા. સફેદ થડિયાંવાળાં બીચ એકબીજાની ખૂબ જ લગોલગ હતાં. તેમની ડાળીઓ વિચિત્ર રીતે એકબીજામાં ભેરવાઈ ગઈ હતી, મારા માથા ઉપર કોઈ કિલ્લાના પ્રવેશદ્વારની કમાનની જેમ તે ડાળીઓ ઝળૂંબતી હતી. તે ઉપરાંત જેમને હું ઓળખતી ન હતી એવાં વૃક્ષો પણ ત્યાં હતાં. ઠીંગણાં, પીપળા, કાંટા-કાંટાવાળા બાવળિયા શાંત ધરતીમાંથી ફૂટી નીકળ્યા હતા, રાક્ષસી વેલા અને છોડવાની જેમ; એમાંનું કશું મને યાદ નથી.

અત્યારે તો રસ્તો સાવ સાંકડો, પાઘડીપનાથીયે સાંકડો થઈ ગયો હતો. જૂના રસ્તાનો સાવ ઝાંખો અવશેષ, ઉપરની કપચી તો સાવ અદૃશ્ય; માત્ર શેવાળ અને ઘાસથી ભરચક્ક વૃક્ષોમાંથી ડાળીઓ સાવ નીચે લટકી રહી હતી. એને કારણે આગળ જઈ જ ન શકાય. વાંકાંચૂકાં મૂળિયાં હાડપિંજરના પંજા જેવાં લાગતાં હતાં. આ આડેઘડ ફૂટી નીકળેલા વનસ્પતિસમૂહમાં અમારા એ ભૂતકાળનાં માનીતાં મધુમાલતી, ચમેલી, કૃષ્ણકમળને મારી નજર શોધતી હતી. કેટલાં બધાં સોહામણાં, સુવાસિત... ચમેલી પણ આડેઘડ ફાલી હતી. તેમની કાંટાંટ કરનાર કોઈ ન હતું અને અત્યારે તો ખાસ્સી ઊંચાઈએ પહોંચી ગઈ હતી. ક્યાંક-ક્યાંક અમરવેલના રેસા તેને વીંટળાઈ વળ્યા હતા.

એક જમાનામાં અમે જે રસ્તા પર ટહેલતાં હતાં તે તો અત્યારે સાંકડી કેડીની જેમ ઘડીકમાં પૂર્વમાં, ઘડીકમાં પશ્ચિમમાં અમળાતો હતો. ક્યારેક મને દેખાતો બંધ થઈ જતો અને

ફરી પાછો નજરે પડતો. કદાચ કોઈ પડી ગયેલા જાડ નીચે લપાઈ ગયો હતો અથવા તો વરસાદી કાદવકીચડમાંથી બહાર આવવા મથતો હશે. આ રસ્તો આટલો લાંબો હશે તેની મને કલ્પના ન હતી. આડેઘડ ફાલેલાં વૃક્ષો, છોડવા, ઝાંખરાંઓને કારણે પણ એમ લાગતું હશે. એમ જ લાગે કે તમે હવે કોઈ ભોંયરામાં, કોઈ નરી ગીચ ઝાડીમાં જતાં રહેશો. હવેલી દેખાશે જ નહીં અને અચાનક મારી આંખો આગળ એ ઊભી રહી ગઈ. એની ચારે બાજુ વેલા વીંટળાઈ વળ્યા હતા; હું ઊભી રહી ગઈ, મારું હૈયું જોરજોરથી ધબકવા લાગ્યું, મારી આંખોમાં આંસુ છલકાઈ ઊઠ્યાં.

આ રહી કૃષ્ણકુંજ કુટિર, અમારી કૃષ્ણકુંજ કુટિર, રહસ્યમય અને શાંત, પહેલાંની જેમ. મારા સ્વપ્નની ચાંદનીમાં સાવ આછા હાથીદાંત જેવી રંગેલી હવેલી, આસપાસનાં પ્રતિબિંબો ઝીલતા બારીઓના કાચ, આ ઘાટીલી ઇમારતને કે આસપાસની જગ્યાને સમયની આંચ જરાયે આવી ન હતી. તમારા ખોબામાં જાણે કે રત્ન.

ઢળતી અગાશી જાણે કે છેક નીચેની ઘાસબિછાતને અડકતી હતી. એ ઘાસ થોડે દૂર આવેલા મોટા સરોવર સુધી ફાલ્યાં હતાં. પવન કે ઝંઝાવાતથી સાવ અસ્પૃશ્ય એવી રૂપેરી જળસપાટી મારી નજરે પડી. મારા સપનામાં આ પાણી સાવ સ્થિર હતાં, ક્યાંય તરંગ નહીં. પશ્ચિમિયા પવને ઘસડી આણેલાં થોડાં વાદળથી સરોવરનાં જળ ઝાંખાં પડ્યાં ન હતાં. હું હવેલી સામે જોવા લાગી, જાણે હજુ અમે ગઈ કાલે જ અહીંથી વિદાય લીધી હોય તેવી, એવી ને એવી જ એ દેખાતી હતી. આસપાસના બાગમાં પણ બધું આડેઘડ ઊગી નીકળ્યું હતું. એક બોરસલીનું વૃક્ષ ત્રીસ-ચાલીસ ફૂટ ઊંચું થઈ ગયું હતું. તેની આસપાસ કેટલાય નામીઅનામી વેલા વીંટળાઈ વળ્યા હતા. એક દેખાવે ગમે એવી વેલ થડિયાને વીંટળાઈ વળી હતી અને તે બંનેને ભીંસમાં લઈને અમરવેલ ફાલી હતી. એને કારણે મોટા ભાગની સુંદરતા મરી ગઈ હતી. બાગમાં મધુમાલતીનાં અને કૃષ્ણકમળના માંડવા ચઢાવેલા હતા. હવે કદાચ થોડા સમયમાં બંનેની વેલો આખી હવેલીને વીંટળાઈ વળશે; આ ઉપરાંત આકડા અને ભોંયરીંગણી પણ પુષ્કળ ફાલ્યાં હતાં. એ જગ્યાએ પહેલાં ગુલાબ અને મોગરાના છોડ હતા.

ચારે બાજુ કેતકી ફાલી હતી. રસ્તાની ધાર સુધી ક્યાંક-ક્યાંક તો આવી ચઢી હતી. આંબાની કલમો રોપીને કેટલી બધી કાળજીથી એમને ઉછેર્યા હતા. હું આ બધા વેલાઝાંખરાંમાં થઈને અગાશી પર જઈ પહોંચી, સ્વપ્ન જોનારને તો વળી શું નડવાનું હતું? હું મંત્રમુગ્ધ થઈને ચાલી રહી હતી, મને અટકાવનાર કશું જ ન હતું.

ચંદ્રનો પ્રકાશ તમારી આગળ અનેક ભ્રાંતિઓ ઊભી કરી શકે. સ્વપ્ન જોતા હો તો પણ. હું ત્યાં ચૂપચાપ, સ્થિર ઊભી હતી, પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકું કે આ હવેલી ખાલી ખોખું ન હતી. એ જીવીજાગતી, શ્વાસ લેતી હતી. પહેલાંની જેમ જ સ્તો.

બારીમાંથી પ્રકાશ આવતો હતો, રાત્રિના પવનમાં પડદા આછા ફરફર થતા હતા. અમારા વાંચનખંડનું બારણું અમે રાખ્યું હતું તેવું જ અધખૂલું હતું. ફૂલદાનીમાં ગોઠવેલાં ગુલાબની પાસે જ મેજ પર મારો રૂમાલ હતો.

એ ઓરડામાં જાણે અમારી હાજરી હતી. કેટલીક ચોપડીઓ ફરી વાંચવા હાથમાં લેવાશે એ રીતે તેમાં વચ્ચે-વચ્ચે કાપલીઓ મૂકી હતી. વાંચેલાં છાપાંનો ઢગલો ત્યાં ખૂણામાં પડ્યો હતો. રાખદાનીમાં સિગારેટનાં ઠૂંઠાં હતાં. ખુરશીઓ પર અમારાં માથાંના દાબવાળાં ઓશિકાં પડ્યાં હતાં. બહુ ઠંડી હોય ત્યારે અમે સગડી પેટાવતા, અર્ધા બળી ગયેલા કોલસા હજુ ત્યાં સગડીમાં હતા. અને ત્યાં ચમક-ચમક કરતી આંખોવાળો અમારો મોતી જમીન પર આડો સૂતો હતો. માલિકનાં પગલાં સંભળાય એટલે તરત એની પૂંછડી ઊંચી થઈ જાય. અત્યાર સુધી ન દેખાયેલું એવું એક વાદળ ચંદ્ર ઉપર છવાઈ ગયું હતું. મોઢા ઉપર ભીનેવાન હાથ ક્ષણભર તો ઢંકાઈ ગયો ના હોય! એની સાથે જ ભ્રાંતિ ચાલી ગઈ. બારીઓમાંથી દેખાતો પ્રકાશ અદૃશ્ય થઈ ગયો. નરી ઓતાડી, નિર્જીવ હવેલી... ભૂતકાળની આછીપાતળી રેખાય નહીં.

હવેલી તો નરી સ્મશાનવત્ હતી. અમારાં ભીતિ અને યાતના એના ખંડેરમાં દટાયેલાં હતાં. એનો કોઈ જીર્ણોદ્ધાર થવાનો ન હતો. જાગૃતિની ક્ષણોમાં જ્યારે હું અમારી હવેલી વિશે વિચારતી ત્યારે મારામાં કડવાશ રહેતી નહીં. હું એના વિશે વિચાર્યાં કરતી, જો નિર્ભય બનીને ત્યાં રહેવા મળ્યું હોત તો? ચૈત્રમાં ખીલી ઊઠેલાં ગુલાબોની સ્મૃતિ અને વહેલી સવારથી કૂજન કરવા માંડતાં પંખીઓની સ્મૃતિ. આંબાની નીચે શેતરંજી પાથરીને પિવાતી ચા. સરોવર પર થઈને આવતો પવન...

મને એ બાગ યાદ આવ્યા કરતો. આ બધું તો ચિરંજીવ હતું. એ ચિત્તમાંથી ભૂંસાઈ જવાનું ન હતું. એ બધી સ્મૃતિઓ ડંખ વગરની હતી. આ બધું મારા સ્વપ્નમાંથી વિલાઈ ગયું. ચંદ્ર ઉપર હજુ વાદળ છવાયેલું હતું. બધા જ નિદ્રાધીનોની જેમ મને પણ ખબર હતી કે હું સપનું જોઈ રહી હતી. વાસ્તવમાં તો હું હવેલીથી કેટલે બધે દૂર હતી. થોડી ક્ષણો પછી તો હું જાગી જવાની, મકાનના નાનકડા ઓરડામાં મનને મનાવતી ત્યાં પડી રહી હતી. જરા નિઃશ્વાસ સરી જશે, પગ જરા લાંબા કરીશ, આંખો ખોલીશ અને ચમકતા સૂર્યપ્રકાશમાં મારી આંખો અંજાઈ જશે. મારા સ્વપ્નની મૃદુ ચાંદીની પડછે સ્વચ્છ અને આકરું આકાશ. અમારી આગળ આખો દિવસ પથરાઈને રહેશે. લાંબો-લાંબો દિવસ હશે એમાં જરાય શંકા નહીં, કશું બનશે નહીં પણ અમને સાવ અજાણી એવી સ્વસ્થતા હશે, અને હવેલી વિશે વાત નહીં કરીએ, હું મારા સ્વપ્નની વાત નહીં કરું. અમારી હવેલી હવે ક્યાં અમારી રહી હતી, એ હવેલી હવે હતી જ નહીં.

અમે ત્યાં પાછા તો જઈ શકવાનાં નથી એટલું તો નક્કી. અમારો ભૂતકાળ હજુ ખૂબ નજીકનો છે. અમે જે-જે ભૂલી ગયાં છીએ, ફંગોળી દેવા મથ્યાં છીએ તે બધું ફરી સળવળી ઊઠે એ ભીતિ, એ છાનીમાની અસ્વસ્થતા, સાવ ગાંડાઘેલા ગભરાટનો સામનો... ભગવાનનો પાડ માનો કે અત્યારે આ બધું શમી ગયું છે, પણ પહેલાં બન્યું હતું તેમ કોઈક અગોચર રીતે ફરી આ બધું જીવતું થઈ ઊઠે તો?

તે તો અદ્ભુત ધીરજવાળા, ક્યારેય ફરિયાદ ન કરે, તેમને બધું યાદ આવે તો પણ ફરિયાદ નહીં, મને લાગે છે કે તે મને જણાવે એના કરતાં વધારે વખત સ્મૃતિઓ ટોળે વળતી હતી.

આવું થાય ત્યારે તે ખોવાયેલા-ખોવાયેલા રહે, એકાએક મૂંઝાઈ જાય, કોઈ અદૃશ્ય હાથ વડે તેમના પ્રેમાળ મોં પરથી જાણે બધું ભૂંસાઈ જતું ન હોય... અને પછી એની જગ્યાએ એક મહોરું ગોઠવાઈ જાય. કોરાયેલું શિલ્પ, નર્ત્ય ઉષ્માહીન અને ઔપચારિક... ચહેરો સુંદર પણ નિર્જીવ... પછી તો એ સિગારેટો પીધે રાખે, ઓલવવાની તસદી ન લે, જમીન પર સળગતાં ટૂંકાં પાંદડીઓની જેમ પડ્યાં રહે. કોઈ વિષય ન હોય અને ઉતાવળે, આતુર બનીને તે બોલવા મંડી પડે; ઘા પરના મલમપટ્ટાની જેમ કોઈ પણ વિષય પર બોલવા માંડે. મારી એક માન્યતા છે કે સ્ત્રી-પુરુષો યાતનામાં તવાઈને અને બળવાન બનીને બહાર આવે છે, આ જગતમાં કે બીજે ક્યાંય પણ જો આગળ આવવું હોય તો અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવું જ પડે. આ બધું અમે ખૂબ-ખૂબ વેઠ્યું છે, વિચિત્ર લાગે છતાં. અમે બંનેએ ભય, એકલવાયાપણાંને અને ઘેરી યાતનાને ઓળખ્યાં છે. માનું છું કે વહેલામોડા દરેકની જિંદગીમાં કસોટીની ઘડી આવતી હોય છે. આપણા દરેક ઉપર કોઈ ને કોઈ વેતાલ સવાર થઈ જાય છે અને આપણને રિબાવ્યા કરે છે; છેવટે તો તેની સામે મોરચો માંડવો પડે છે. અમે અમારા વેતાલને હંફાવ્યો અથવા અમે એવું માનીએ છીએ.

એ વેતાલ હવે સવાર થયેલો નથી, અમે અમારી કટોકટીમાંથી બહાર આવી ગયા, જોકે સાવ હેમખેમ તો નહીં જ. બનનારી દુર્ઘટનાનો અંદાજ તેમને અગાઉથી આવી ગયો હતો; કોઈ સામાન્ય નાટકમાં મોટેથી બોલતી અભિનેત્રીની જેમ કહી શકું કે અમે અમારી સ્વતંત્રતાની કિંમત ચૂકવી હતી, પણ આ જનમમાં પૂરતાં દુઃખ વેદીને. જો કોઈ અમારી અત્યારની શાંતિ અને સુરક્ષાની ખાતરી આપે તો સ્વેચ્છાએ આ પાંચેપાંચ ઈન્દ્રિયો આપી દઉં. સુખ એ કશુંક મેળવવાની વસ્તુ નથી, એ તો વિચારની એક કળા છે, મનની એક અવસ્થા છે. હા, અમારાં જીવનમાં પણ હતાશાના દિવસો આવ્યા હતા, પણ એમ તો ઉત્સવના દિવસોય હતા, ત્યારે ઘડિયાળના કાંટે ન ચાલતો સમય શાશ્વતતા સુધી હસતાં-હસતાં ગતિ કરવા માંડે; અમે બંને સાથે ને સાથે, એક બનીને ડગ માંડીએ, વિચારમાં, અભિપ્રાયમાં ક્યાંય કટુતા નહીં, અમારી વચ્ચે કોઈ અંતરાય ન સર્જાય.

હવે અમારી પાસે કોઈ છાનીછપની વાતો નથી. બધી જ વાતો મોઢામોઢ. હા, કબૂલ કે અમારું આ ઘર નિસ્તેજ છે. પહેલાં તો વિચારેલું કે એક સામાન્ય હોટેલમાં જઈએ. મોટી-મોટી હોટેલમાં તો કોઈ ઓળખીતા ભટકાઈ જાય. પછી અમે વિચાર કર્યો કે એવી હોટેલને બદલે જરા ઓછી વસતીવાળા વિસ્તારમાં જઈને એક ભાડાનું ઘર લઈએ અને અમે અહીં આવી ચઢ્યાં. અમને બંનેને સાદાઈ ગમે છે. ક્યારેક કંટાળીએ પણ ખરાં, પણ ભયની સામે આવો કંટાળો અડીખમ ઊભો રહી જાય. આમ તો અમે ચીલાચાલુ રીતે જીવીએ છીએ અને મેં મોટેથી વાંચવાની આદત પાડી છે. જ્યારે ટપાલી ન આવે ત્યારે મેં તેમને રઘવાયા બની જતા જોયા છે, કારણ કે એનો અર્થ બીજા ચોવીસ કલાકની પ્રતીક્ષા. રેડિયો છે, ફોન છે પણ એની ઘંટડીનો કર્કશ અવાજ ગમતો નથી. ક્રિકેટની રમતનું પરિણામ જાણવાની ઇંતેજારી પણ

એટલી જ. ઘોંઘાટિયા રેડિયો પર ક્રિકેટની કોમેન્ટરી સાંભળતાં બેસવાથી કંટાળો થોડો ઓછો થાય. આ ઉપરાંત નાનામોટા, રમતગમતના સમાચાર, કોઈનાં ભાષણ સાંભળતાં બેસીએ. ક્યારેક જૂનાં ચોપાનિયાં અડફેટે ચઢી જાય અને હું એકાએક આ વાતાવરણમાંથી ઊંચકાઈને બીજા જ વાતાવરણમાં જઈ પહોંચું. ક્યારેક વન્યસૃષ્ટિમાં, ક્યારેક પંખીલોકમાં જઈ પહોંચું. જૂની ચોપડીઓનાં વાળેલાં પાનાંમાંથી મને ભીની માટીની મહેક આવવા માંડતી. એ મહેક પાછી મને દૂરદૂરના સ્થળે સમયે પહોંચાડી દેતી.

એક વખત મેં ઘંટીટાંકણા પર લેખ વાંચ્યો અને તરત જ હું હવેલીના જગતમાં જઈ પહોંચી છું એમ જ મને લાગ્યું. બાગમાં નીચી ડોકે ચાણ્યા કરતા, વચ્ચે-વચ્ચે ઊંચી ડોકે જોતાં ઘંટીટાંકણાં મારી નજરે પડ્યાં. એમના માથાની બરાબર વચ્ચેથી ફૂટી નીકળેલી કલગીઓ જોઈ. એમનું જોઈને બે-ચાર હોંલા આવી ચઢ્યા. તેમનો આછો-આછો અવાજ સાંભળતી રહી. ઉનાળાની એ ઢળતી બપોરે એ અવાજ સાંભળવો ગમે. ક્યાંય સુધી આવી સ્તબ્ધતા ટકી રહેતી. અમારો મોતી દોડતો-દોડતો આવે એટલે ઊડી જતાં આ પંખીઓની પાંખોના ફફડાટ સાંભળાતા. વીંઝાતી પાંખોથી જરા-જરા પવનની લહેરખી આવી જતી. પછી મને શોધતો આવેલો મોતી પથ્થરની પાટલી આગળ જમીન સૂંઘતો બેસી જતો. નાહતીધોતી ઉંમરલાયક સ્ત્રીઓ કોઈની નજરે પડે અને એ સંતાવા મથે તેમ આ પંખીઓ પણ તેમની સંતાવાની જગ્યાએથી એકાએક થયેલી હલચલથી ઊડી જાય. પાંખો ફફડાવતાં ઝાડની ઊંચી ડાળે જઈને બેસે અને અમારાથી દૂર સરી જાય. એ જ્યારે ઊડી જાય ત્યારે ફરી એક જુદી સ્તબ્ધતા છવાઈ જતી અને કોઈ પણ દેખીતા કારણ વિના હું અસ્વસ્થ થઈ જતી. મને ખ્યાલ આવતો કે હવે સૂરજનાં કિરણો ફફડતાં પાંદડાં પર કોઈ ભાત નહીં પાડે, ઝાડની ડાળીઓ ઘેરા રંગની થવા માંડશે અને ઘરમાં જઈશું એટલે ફૂદીના, લીલી ચાવાળો ઉકાળો તૈયાર હશે. પછી હું ઊભી થતી, ખોળામાંથી ધૂળ ખંખેરતી, મોતીને ઈશારો કરતી અને હવેલીમાં જવા પગલાં માંડતી. ઉતાવળે મંડાતાં ડગ ગમતાં નહીં, છેલ્લે-છેલ્લે એક ઉતાવળી નજર પછવાડે નાખતી.

કેવું વિચિત્ર! ઘંટીટાંકણા પરના એક લેખે મને ભૂતકાળની કેવી યાદ અપાવી દીધી. મોટેથી વાંચતી હતી તેમાં વચ્ચે-વચ્ચે અટકી પડતી. તેમના મોં પરથી ઊડી ગયેલો રંગ જોઈને હું અચાનક અટકી પડી. પાનાં ફેરવવા લાગી. રમતગમતના એક સમાચાર આંખે પડ્યા અને વાંચવા માંડ્યું. સારું થયું, થોડી જ વારમાં તે સ્વસ્થ થયા, મોઢા પર પાછો રંગ આવ્યો.

હું એક પાઠ શીખી હતી, તેમને ગમતી વાતો મોટેથી વાંચવી અને દુઃખ પહોંચાડતી વાતો મારા માટે જ રાખી મૂકવી. એ મારું અંગત જગત. એ હવેલીનાં રંગરૂપ, સુવાસ, આછાપાતળા અવાજ, સરોવરમાં પડતા વરસાદનો તાલબદ્ધ અવાજ, ક્યારેક શિયાળાની સવારે ઘેરી વળતું ધુમ્મસ : આ બધી હવેલીની સ્મૃતિઓનો અસ્વીકાર તો કેવી રીતે થાય? કેટલાક લોકો પ્રવાસે જાય તોય ઓરડામાં પુરાઈને પત્તાં ટીચ્યા કરતા હોય છે કે પછી જે કંઈ હાથે ચડે તે લઈને વાંચવા બેસી જતા હોય છે. મને તો રખડવાનો બહુ શોખ, આસપાસનાં એકેએક મંદિરની, વાવતળાવની, સ્થાપત્યની કૃતિઓની મને બધી જ ખબર હોય. છેક બન્ની વિસ્તારમાં કોનું ભરતકામ ચઢિયાતું, મેર લોકોના વિસ્તારમાં કોનું મોચીભરત ચઢિયાતું આ બધાંની હું

ભાળ રાખતી. આ આખાય વિસ્તારમાં ખેડૂતો શું ઉગાડતા, કોને ત્યાં એકદમ લાલ મરચાંના ઢગલેઢગલા ખેતરોમાં પથરાઈ જતા, દૂરદૂર જ્યાં પાણીની સગવડ હોય ત્યાં કયા ખેતરમાં કૃષ્ણ કમોદની કાળી આભા અને એની સોડમ પ્રસરી હશે, વણજારાઓ દર વખતે ક્યાં પડાવ નાખતા, એમનાં ઊંટો પર લાદેલી નાની-નાની ખાટલીઓ, તેના પર ઝૂલતાં બાળકો, સાંજ પડે એટલે પડાવ નખાય અને ચૂલા પર રોટલા ટિપાય... આ બધું જોયા કરવાનો મને બહુ શોખ, સમય પણ એનાથી પસાર થઈ જતો. હું વાંચવા બેસું એટલે તરત આ જગત આંખો આગળ ખડું થઈ જતું. લીલીપીળી ખારેકો, આંબા પરના મોરથી માંડીને ઝૂલતી રસાળ કેરીઓ... તેમાંય આ વાસ્તવિક સ્મૃતિઓમાં મારી કલ્પનાના રંગ ઉમેરાતા. કડવાશ અને પશ્ચાત્તાપ ઘેરી વળ્યાં હોય ત્યારે જો એકાદ સ્મૃતિ – છબી સાકાર થાય એટલે એ બધું ગાયબ અને અમે જાતે વહોરી લીધેલો એ દેશવટો મીઠોમધુરો લાગવા માંડતો. આ બધાંને કારણે મારી ઢળતી બપોર સોહામણી બની ઊઠતી. ચાના સ્વાદસોડમરંગને માણવા આતુર બની ઊઠતી. આ ક્રમમાં કદી ફેરફાર થતો નહીં. મેથીના કે મસાલાના ખારા હોય, એ ન હોય તો થેપલાં હોય. અમારું જોડું કેવું લાગતું હશે? કોઈની આંખે સામાન્ય રીતે નહીં પડવા માગતાં અમે આ ઝરખામાં બેસતાં અને હવેલીના ઝાંખા થવા આવેલા દિવસને હું યાદ કરતી. બરાબર પાંચના ટકોરે બારણું ખૂલતું, ચાના કપ-રકાબી ગોઠવાતાં, ચાંદીની કીટલી અને સુંદર ભરતવાળા નેપ્કિન... ખાખરા, થેપલાં પ્રત્યે સાવ ઉદાસીન બનીને મોતી ત્યાં બેસી રહે, અમારી સામે એ ઉપરાંત ઘણું બધું પીરસાતું, પણ અમે બંને એમાંથી બહુ ઓછું ખાતાં.

પણ એ બધી વાનગીઓના સ્વાદ દાઢમાં ભરાઈ ગયા છે. દૂધીનાં થેપલાં હોય કે મૂઠિયાં, ધીમા તાપે તળેલાં પાત્રાં, ઘરે બનાવેલી આદુ કે નારંગીનાં બિસ્કિટ, સુખડી શેકાવા માંડે ત્યાંથી માંડીને ગરમ-ગરમ સુખડીને જીભ પર મૂકતાંવેંત આખા મોઢામાં પ્રસરી જતાં સ્વાદસોડમ, ઘીમાં તળેલી મગની દાળ, લસણ-મરી-લવિંગની સેવ, જુદાંજુદાં ધાન્ય ભેગાં કરીને બનાવેલી ચકરી. અમારા ઘરમાં કોઈ ગરીબ કુટુંબને અઠવાડિયા સુધી ચાલે એટલું ખાવાનું પડી જ રહે, મને અંગત રીતે બગાડ થાય તે ગમતું નહીં. પણ કપિલાબહેનને એ વિશે પૂછવાની મારી હિંમત ચાલતી નહીં, મારી સામે ઠપકાભરી નજરે જોવા માંડત, બરફ જેવું થીજેલું હાસ્ય... તે શું બોલ્યાં હોત તેની હું કલ્પના કરી શકું છું... ‘રાજેશ્વરી જીવતાં હોત તો તેમણે કદી ફરિયાદ કરી ન હોત.’ લાગે છે કે તેમના મોં પરના ભાવ જોતાંવેંત હું અસ્વસ્થ થઈ જતી. મને આમ જ લાગતું. તે મને રાજેશ્વરી સાથે સરખાવી રહ્યાં છે અને અમારી વચ્ચે ધારદાર તલવારની જેમ એ છાયા ઊભી રહી જતી.

હા, પણ હવે એ બધી વાત પૂરી થઈ ગઈ. મારી બધી નરકયાતનાઓ પૂરી થઈ ગઈ. અમારો મોતી પણ હવે ચાલ્યો ગયો છે અને હવેલી તો હવે રહી જ નથી. અમે બંને હવે મુક્ત થઈ ગયાં છીએ અને મેં સ્વપ્નમાં જોઈ હતી તેમ હવે એ હવેલી જાતજાતના વેલા-ઝાડની વચ્ચે અટવાઈ ગઈ છે. સેંકડો વેલા, પંખીઓની વસાહત... ક્યારેક કોઈ રખડુ અચાનક આવી પડતા વરસાદથી બચવા ત્યાં આશ્રય લે અને જો એ સાબૂત હૈયાવાળો હોય તો ત્યાં આંટાફેરા પણ કરવા માંડે... પણ જો કોઈ કાચોપાકો હોય તો તો તેનું આવી જ બને. બાજુમાં આવેલી

કોઈ ઝૂંપડીમાં ફસડાઈ પડે. એના છાપરા નીચે તો આવી જ બને. વરસાદ તો એને શારી જ નાખે. ત્યાં તમે સતત તાણ અનુભવતા રહો. રસ્તાના એક ખૂણે વૃક્ષો નર્યાં છવાઈ ગયાં હોય. એ ખૂણા પણ કંઈ વિસામો લેવાની જગ્યા નથી. તેમાંય સૂર્યાસ્ત પછી તો નહીં જ. જ્યારે પાંદડાંની ફરફર સંભળાય ત્યારે કોઈ સ્ત્રીની સાડીનો પાલવ ફરફરતો હોય એવું લાગે અને જ્યારે એ પાંદડાં ખૂબ જ ફરફરીને ખરી પડે, જમીન પર પથરાઈ જાય ત્યારે તમને કોઈ સ્ત્રી ઉતાવળે દોડી જતી સંભળાય અને ઝીણી ધૂળમાટી પર એનાં પગલાંની છાપ વર્તાઈ આવે.

આ બધી સ્મૃતિઓ ટોળે વળે છે ત્યારે અમારા ઝરૂખામાં નિરાંતનો શ્વાસ લઈને ઊભી રહું. અહીં કોઈ રહસ્યમયી છાયાઓ નહીં આવી ચઢવાની. ક્યાંક માંડવા ચઢાવેલા હોય તે જરા-જરા ધૂજે. બોગનવેલનાં પાંદડાં ધૂળિયાં હોય. ક્યારેક હું એ બધું સ્નેહભીની થઈને જોઈશ. અત્યારની પળે એ મને આશ્વસ્ત કરી, હિંમત આપે છે અને આ આત્મવિશ્વાસ મારે માટે બહુ મોટી વસ્તુ છે. જોકે જીવનમાં એ બહુ મોડેથી પ્રગટ્યો. માનું છું કે તેઓ મારા પર બધો આધાર રાખતા થયા. એમાંથી આ આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ્યો છે. ગમે તેમ પણ અજાણ્યાઓની આગળ પહેલાં જે સંકોચ, લઘુતા, પામરતા અનુભવતી હતી તે હવે રહ્યાં ન હતાં. પહેલી વાર જ્યારે હું હવેલીની દિશામાં જઈ રહી હતી ત્યારે આશા, આતુરતા ઊભરાતાં હતાં, બીજાઓને પ્રસન્ન રાખવાની લાગણી હતી.

પણ હવે હું એ રહી નથી. મારામાં કોઈની સામે આંખ માંડવાની હિંમત ન હતી અને એને કારણે મેનાબહેન ઉપર મારી છાપ બહુ ખરાબ પડી. હું કેવી દેખાતી હતી? આજે ચિત્ર બરાબર તાદ્દશ થાય છે. સાદાસીધા બે ચોટલા, મોં પર કોઈ ઠઠારો નહીં, ઊપટી ગયેલા રંગવાળી ને જાતે ઓટીને તૈયાર કરેલી થોડી લાંબી ઓઢણી અને કોઈની મદદ લઈને ચાટલાં ભરેલો રબારી ભાતવાળો ઘાઘરો પહેર્યો હતો. મેનામાસીની પાછળ-પાછળ મરઘીનું બચ્ચું માની પાછળ-પાછળ ચાલે તેમ ચાલતી હતી. જોકે મેનાબહેનનાં કપડાં પણ કંઈ આંજ દે તેવાં ન હતાં. એ પણ કોઈની સાડી ઉછીની લઈ આવેલાં, કબજો ઢંગધડા વગરનો હતો અને એમના શરીરને કારણે એ બહુ ચુસ્ત લાગતો હતો. શરીર વધારે પડતું ભરાવદાર હતું. એટલે એમની પાછળ-પાછળ ચાલતાં મને બહુ વિચિત્ર લાગતું હતું. એમના હાથમાં પતરાની એક પેટી હતી. એમાં જાતજાતની વસ્તુઓ હોય. બે-ચાર જૂની નોટો હોય, સોગઠાંબાજીની રમત હોય, પત્તાંની જોડ હોય, જૂનું દૂરબીન પણ હોય. વારે ઘડીએ લોકોના જીવનમાં, સામાં ઘરોમાં ડોકિયાં કરવા માટેનું સાધન મને તો એવું ગમે જ નહીં.

મેનાબહેને કેટલેક ઠેકાણે સંબંધો કેળવ્યા હતા એટલે કાગળ લખીને જણાવી દે, રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ જાય. પહેલે માળે બેસીને દૂરબીનથી જોયા કરે, ડાબે-જમણે અને પછી તિરસ્કાર વ્યક્ત કરતાં. આ વિસ્તારમાં કોઈ સારા માણસ તો ટકે પણ નહીં. આ ગમાર, અભાણ અને રખડેલ છોકરાઓ આખો દિવસ ફર્યા કરે, આપણે એમનાં ચાડિયા જેવાં ડાચાં જોતાં બેસી રહેવાનું. તે દિવસોમાં એકલી સ્ત્રીઓ હોટેલોમાં જતી ન હતી અને પૈસાનો વિચાર તો કરવો પડે ને? બહુ ગુસ્સો આવે એટલે કામ કરનાર બાઈને ધમકાવી નાખે, તેમના બોલ તો કરવતની ધાર જેવા. હા, પછી તો હું મોટી-મોટી હોટેલોમાં ગઈ છું. વિશાળ ડાઈનિંગ રૂમ,

શણગારેલા, કોતરેલા ટેબલ-બુરશી, ગણવેશમાં સજ્જ, ઝૂકીને અભિવાદન કરતા વેઈટરો... એની સામે અત્યારે અમે જે ઘરમાં રહીએ છીએ તે કેટલું સીધુંસાદું. મારા જીવનસાથી પણ કેવા, સુડોળ અને સ્થિર હાથે સંતરાની છાલ ઉખાડે, વચ્ચે-વચ્ચે મારી સામે જોતા જાય, હસતા જાય; એવું હાસ્ય મેનાબહેન ક્યારેય ફરકાવે નહીં, માત્ર એ ઠઠારો કરીને નીકળે. બનાવટી માળાઓ, બંગડીઓ હોય. એમને બહારના ચટાકા ખાસ્સા, પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખતાં કે મારે ભાગે ઓછીને સાદી વાનગીઓ જ હોય. જે વળી કોઈ હોટેલમાં ગયાં હોઈએ તો હું પણ સમજી કરીને સાવ સાદી વસ્તુઓ જ મગાવું. તેમની સાથે જો કોઈ ઓળખીતી સ્ત્રી હોય તે મારું મોં જોઈને જ સમજી જાય. આવો વેરાઆંતરોવાળો વ્યવહાર જોઈને મને ગુસ્સો તો બહુ આવતો પણ કશું જ ન બોલતી. નાનપણથી જ નમાયી હોવાને કારણે મારામાં કોઈનીય આગળ બોલતાં ભારે સંકોચ થતો અને મેનાબહેન મારી માની ખાસ બહેનપણી. મરતાં પહેલાં મારી ભાળવણી મેનાબહેને કરેલી. તેમને આગળપાછળ કોઈ ન હતું. ખાધેપીધે સુખી હતાં અને પ્રકૃતિ ઘુમકકડ. થોડી સમજણી થઈ ત્યારે મારા દૂરના એક મામા અચાનક મળી ગયા ત્યારે તેમની પાસેથી જાણ્યું કે મારી માએ તેમને મારા ઉછેર માટે ખાસ્સી રકમ આપી હતી. પણ શું કરવાનું? હું તેમની સાથે જ રહેવા લાગી. હા, મને જાતજાતનાં પુસ્તકો લાવીને આપતાં હતાં. હું વાંચતી અને સમય હોય ત્યારે ભરતગૂંથણ કર્યા કરતી.

એક વખત અમે મેનાબહેનને જે હોટેલ બહુ ગમતી હતી ત્યાં ગયાં હતાં. મારે માટે મગાવેલી વાનગી બહુ સારી ન હતી. છતાં મન મનાવીને મેં ખાઈ તો લીધી. બાકી મને મન થયું હતું કે હું ઈડલીસંભાર મગાવું. પણ હાથમાં જે હતું તેને મનમાં આણ્યા વગર અને મનમાં જે હતું તે હાથમાં ન હોવા છતાં હું ખાતી રહી. મારી નજર મેનાબહેનની તાસક પર ન પડે એટલે હું આજુબાજુ નજર નાખતી રહેતી હતી. અમારા ટેબલની બાજુનું ટેબલ ત્રણ દિવસથી ખાલી રહેતું હતું. એ ખાલી જગ્યાએ હોટેલના મેનેજર એક વ્યક્તિને દોરી લાવ્યા. મેનાબહેન ખાતાં-ખાતાં અટકી ગયાં. એ ટગર-ટગર તાકી રહ્યાં હતાં અને મને તેનો સંકોચ થતો હતો. નવાગંતુક એમની દષ્ટિ પ્રત્યે ઉદાસીન હતા. વાનગીપત્રક સામે તેમણે એક ઊડતી નજર નાખી. પછી મેનાબહેને નેપ્કિનની ગડી વાળી દીધી. તેમની ઝીણી-ઝીણી આંખો ઉત્તેજનાથી ચમકી ઊઠી. તેમનો અવાજ જરા મોટો થઈ ગયો. તેઓ મારી તરફ જરા ઝૂક્યાં. તે બોલ્યાં, ‘અરે આ તો... કૃષ્ણકુંજ હવેલીના માલિક. તેં એમના વિશે સાંભળ્યું જ હશે. તે જરા નખાઈ ગયા લાગે છે. બધાં એવું કહે છે કે પત્નીના મૃત્યુના આઘાતમાંથી હજુ તે બહાર આવ્યા નથી.’

આજે મને અચરજ થાય છે કે જો મેનાબહેન ન હોત તો આજે હું જિંદગીના કયા વળાંકે ઊભી હોત? મારી જિંદગીના વળાંકનો આધાર તેમના એવા સ્વભાવને કારણે હોય એ વિચારથી બહુ હસવું આવે છે. તેમની પ્રબળ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એક જાતનો રોગ હતી, એક વળગણ હતી. બહુ વિચિત્ર રીતે હું મૂંઝવણમાં મુકાઈ જતી. જ્યારે લોકોને તેમની પાછળ

હસતાં જોતી ત્યારે મને બહુ ખરાબ લાગતું. તેમની યાતનાઓનો બોજ મારે ઉપાડવો પડતો. તેઓ આવે એટલે હું ભાગી જતી, ક્યારેક કોઈ બીજા રસ્તે પણ નાસી છૂટતી. કેટલાં બધાં વર્ષો પછી તેઓ અહીં આવ્યાં હતાં. તેમને પાનાં રમવાનો બહુ શોખ. આસપાસના લોકો તેમના આ ગાંડપણની વાત કર્યા કરતા. તેમને બીજી પણ એક ખરાબ ટેવ હતી. જો ટપાલકચેરીની લાઈનમાં પણ જો કોઈને જોયા હોય અને લાગે કે એ બહુ જાણીતી વ્યક્તિ છે તો તેમને પોતાના મિત્રો તરીકે ઓળખાવા લાગે. કોઈક રીતે તેઓ સામે ચાલીને પોતાની ઓળખ આપતાં અને તેમના અચાનક આક્રમણનો ભોગ બનનારને છટકવા માટે કોઈ આરોઓવારો રહેતો નહીં. એક વખત તો તેમણે હોટેલના આગલા ખંડમાં જ અડિંગો જમાવેલો. અંદર દાખલ થવાના રસ્તે જ. જે અંદર આવે કે બહાર જાય તે બધાં તેમની આગળથી જ પસાર થાય. કેટલીક વખત તેઓ મને તેમની માયાજાળનું પ્યાદું બનાવે, મને બહુ ચીડ ચડતી. કોઈ સંદેશો હોય, કોઈ ચોપડી લાવવાની હોય, કોઈ દુકાનનું સરનામું, એકાએક કોઈની ઓળખાણ. જે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત હોય તેમણે તો ત્યાં આવવું જ પડે. તેમને ઘણું બધું યાદ રહેતું. એટલે ક્યાંક વાંચ્યું હોય, કોઈનો ફોટો જોયો હોય એટલે વાત પૂરી. ચર્ચાઓમાં આવતાં નામ, લેખકો, પત્રકારોને પણ તેઓ છોડતાં નહીં.

હજુ જાણે ગઈ કાલની જ ઘટના હોય તેમ લાગે છે. એ અવિસ્મરણીય ઢળતી સાંજ, કેટલાં બધાં વર્ષો વહી ગયાં એ વાત બાજુ પર રાખો. તેઓ પોતાના માનીતા સોફા પર બેઠાં હતાં. કેવી રીતે કોઈની સાથે ઓળખાણ કાઢવી તેની વેતરણમાં હતાં. હું તેમના અચાનક બદલાતા હાવભાવથી જાણી લેતી. એકાએક તેઓ હોઠ કરડવા માંડે એટલે મને ખ્યાલ આવી જાય કે કોઈક આવી રહ્યું છે. ક્યારેક તેઓ ખાવાની કોઈ વાનગી જતી કરતાં. જલદી-જલદી લસ્સી પી લેતાં. નવાગંતુક ક્યાં જાય છે એની ભાળ રાખતાં. તેમણે એકાએક મારી સામે જોયું, તેમની ઝીણી આંખો ચમકી ઊઠી. ‘જા તો, આપણા ઓરડામાંથી મારા ભાણેજનો કાગળ લઈ આવ. એ મધુરજની માટે જવાનો હતો ત્યારનો કાગળ... હમણાં ને હમણાં લઈ આવ...’

મને તેમની યોજનાનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમના ભાણેજ દ્વારા તે ઓળખાણ કાઢશે. તેમની આવી યોજનાઓમાં સાથ આપવાનું મને ક્યારેય ગમ્યું ન હતું. કોઈ જાદુગરના ખેલમાં મારે તેમને ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડવાની. આ નવાગંતુકને કોઈ અંતરાય નહીં જ ગમે તેમ મને લાગ્યું હતું. એ વ્યક્તિ વિશે મેં થોડું ઘણું સાંભળ્યું હતું. દસેક મહિના પહેલાં જૂનાં છાપાંઓમાં જે બધી વાતો આવી હતી તે મેનાબહેને ભવિષ્યમાં કામ લાગશે એમ માનીને મગજમાં ભરી રાખી હતી.

મારી મુઠ્ઠાવસ્થા અને હું દુનિયાદારીથી સાવ અજાણી હોવા છતાં મને લાગ્યું હતું કે તે વ્યક્તિ પોતાના એકાંત પર કરવામાં આવેલા આ આક્રમણને સાંખી નહીં લે. તેમણે આ સ્થળે આવવાનું શું કામ પસંદ કર્યું તે વાત સાથે અમારે કશો સંબંધ ન હતો. તેમના પ્રશ્નો તેમના હતા. એ બધી ખબર મેનાબહેનને જ પડે. કુશળતા કોને કહેવાય તે તેમને આવડતું ન હતું, વિવેકશક્તિ જ ન મળે. તેમના જીવનમાં એક જ રસ અને તે કાનાફૂસી કર્યા કરવી, છાનગપતિયાં કરી-કરીને બધું જાણવું. માણસના જીવનના તાંતણેતાંતણા છૂટા કરી નાખવા.

મેં તેમના ખાનામાંથી કાગળ શોધી કાઢ્યો. નીચે જતાં પહેલાં જરા ખચકાઈ. મને એમ લાગ્યું કે આમ કરીને હું તેમના એકાંતની ક્ષણોને લંબાવી રહી છું.

મને થયું કે હું બીજે રસ્તે જઈને તેમને ચેતવી દઉં, પણ મારામાં એવી હિંમત ન હતી. હું જે રીતે ઊંચરી હતી તેને વળગી રહી. મારી વાત કેવી રીતે કહેવી તેય મને સમજાતું ન હતું. એટલે મેનાબહેનની જોડે બેસી રહેવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ મારી પાસે ન હતો. તેઓ તો મોટા કરોળિયાની જેમ આ માણસની આજુબાજુ એક જાળું રચી રહ્યાં હતાં.

મને ધાર્યા કરતાં વધારે સમય થઈ ગયો. હું જ્યારે ત્યાં પહોંચી ત્યારે તેઓ ભોજનખંડમાં નહોતાં. મેનામાસીને ડર લાગ્યો કે કદાચ મુલાકાતની તક જતી રહેશે એટલે પત્રની રાહ જોયા વિના જ પોતાની જાતે આમ જ ઓળખાણ આપી હતી. તે તેમની સાથે સોફા પર બેઠાં હતાં. હું તેમની પાસે ગઈ અને મેં કશું પણ બોલ્યા વિના એ પત્ર ધરી દીધો. તે તો તરત ઊભાં થઈ ગયાં. મેનામાસી પોતાની સફળતા પર મુસ્તાક રહીને મારી દિશામાં જરા હાથ લંબાવી મારું નામ બબડ્યાં. પછી જરા મોટેથી બોલ્યાં, ‘આ સાહેબ આપણી સાથે કોફી પીશે. વેઈટરને બીજા કપ માટે કહેતી આવ.’ તેમના સૂરથી સહજ રીતે સૂચવાઈ ગયું. એનો સાદો અર્થ એ થયો કે હું નાની છું અને મારું એવું કોઈ મહત્ત્વ નથી. એટલે વાતચીતમાં મને પણ સાંકળવી એ કોઈ રીતે જરૂરી લાગ્યું નહીં. તેઓ જ્યારે-જ્યારે પ્રભાવ પાડવા માગતાં હોય ત્યારે-ત્યારે એવી જ રીતે બોલતાં અને ઓળખાણ આપવાની તેમની રીત આત્મરક્ષણનો એક પ્રકાર હતી. એક વખત તો કોઈએ મને તેમની દીકરી માની લીધી હતી. એવે વખતે અમને બંનેને સંકોચ થયો હતો. એટલે આવું થાય ત્યારે માની લેવાનું કે બહુ સહેલાઈથી મને ટાળી શકાય. સ્ત્રીઓ જરાક માથું હલાવતી, એમાં આવકાર હોય અને જાકારો પણ હોય. પુરુષોને બહુ રાહત થતી. તેઓ કોઈનેય મારું લગાડ્યા વિના આરામદાયક ખુરશીમાં બેસી જતા.

એટલે હજુ આ નવાગંતુક ઊભા રહ્યા હતા તેની મને નવાઈ લાગી. તેમણે વેઈટરને ઈશારો કર્યો અને મેનામાસીને કહ્યું, ‘મને લાગે છે કે આપણે ઊંધું કરીએ. તમે બંને મારી સાથે કોફી પીઓ.’ મને કશી ખબર પડે તે પહેલાં તેઓ મારી ખુરશી પર બેસી ગયાં અને હું મેનામાસીની સાથે સોફા પર બેઠી.

ઘડી ભર તો માસીને આ ન ગમ્યું. આવું કશું તેમની યોજનામાં ન હતું, પણ તરત જ તેમણે સ્વસ્થતા મેળવી લીધી. તેઓ તેમની ખુરશી સામે જરા ઝૂક્યાં, આતુરતાથી અને મોટેથી હાથમાં પત્ર રાખીને તેમણે બોલવા માંડ્યું. ‘તમે અહીં આવ્યા અને તરત મેં તમને ઓળખી કાઢ્યા. મને થયું અરે આ તો મારા ભાણેજના મિત્ર... મારે તમને તેમના મધુરજનીપ્રવાસની તસવીરો બતાવવી જ જોઈએ. જુઓ આ રહ્યા ફોટા. દીવના દરિયાકાંઠે તેઓ બહુ ફર્યાં હતાં. આ નલિની છે, સુંદર લાગે છે ને? નાનકડી કાયા, પાતળી કમર, નમણી આંખો. મારો ભાણેજ તો ગાંડો-ગાંડો થઈ ગયો હતો. તમે કલ્પી શકો છો. પહેલાં તો તે મળ્યો પણ ન હતો. એક વખત તેણે મિત્રોને પાર્ટી આપી હતી ત્યારે મેં તમને પહેલી વાર જોયા હતા, પણ મારા જેવી ઉંમરલાયક સ્ત્રીને તો તમે ભૂલી પણ ગયા હશો.’

તેમણે આમ કહીને ઉત્તેજનાપૂર્વકનો ઈશારો કર્યો, દાંતની ઝલક દેખાઈ.

‘ના... ના... મને બરાબર યાદ છે.’ મેનામાસી આગળ કશું ચલાવે તે પહેલાં તેમણે ગજવામાંથી સિગારેટ કાઢીને સળગાવી. ‘મને દીવના દરિયામાં રસ નથી.’ તેમની સામે જોઈને મને લાગ્યું કે દીવ-વેરાવળ વિસ્તારમાં તે અતડા પડી જાય. કદાચ તેઓ આ સમયના નહીં, પણ મધ્યકાળના હશે. તે સમયનાં મકાનો, જૂના-જૂના મહેલોના એ જીવ હશે. ક્યાંક મેં એકાદ ચિત્ર જોયું હતું, ક્યાં એ તો ભૂલી ગઈ છું. કોઈ તેમને વર્તમાન સમયમાંથી ઊંચકીને મધ્યકાળમાં મૂકી દે તો કેવું લાગે? એ જ જૂના જમાનાનો સાક્ષે, લાંબો રજવાડી કોટ, ગળામાં મોટી મોતીની માળા, ચુસ્ત સુરવાળ, પગમાં સોનેરી કિનારવાળી મોજડી... તે અમને, નવા જમાનાના અમને દૂરદૂરના જગતમાં રહીને જોયા કરે.

મને થયું કે એ ચિત્રકારનું નામ મને યાદ હોત તો કેવું? ચિત્ર અત્યારે ક્યાંક પડી રહ્યું હશે.

તેઓ વાતો કરી રહ્યા હતા, તેમની વાતનો તંતુ હું ચૂકી ગઈ હતી. તેઓ બોલતા હતા, ‘ના... ના... વીસ વરસ પહેલાંનું પણ નહીં. એ સમયનું મને ક્યારેય ગમ્યું નથી.’

માસી ખડખડાટ હસીને બોલ્યાં, ‘જો મારા ભાણેજ પાસે પણ તમારા જેવી હવેલી હોત તો એ દીવ-વેરાવળ રખડવા ન જાત. એ હવેલી પરીકથાનું જગત છે એમ બધાં કહે છે...’

તેઓ વાતો કરતાં અટકી ગયાં. તેમને એમ કે હવે તેઓ આવું સાંભળીને જરા હસી પડશે. પણ તેઓ તો સિગારેટ પીતા જ રહ્યા અને મેં જોયું કે તેમનાં ભવાં વચ્ચે આછી કરચલી પડી.

મેનામાસીએ પોતાની વાત ચલાવે રાખી. ‘મેં એનાં ચિત્રો જોયાં છે. મારો ભાણેજ કહેતો હતો કે ભવ્ય ઈમારતોમાં જે સુંદરતા હોય તે બધી ત્યાં છે. મને ખાતરી છે કે તમે ક્યારેય એ હવેલીથી ઝાઝો સમય દૂર રહી જ ન શકો.’

તેમનું મૌન હવે વેદનાદાયક હતું, કોઈને પણ એ સમજાઈ જાય, પણ આ તો મેનામાસી. કોઈક વિચિત્ર પ્રાણીની જેમ તે બોલ્યે જ ગયાં. જે ભૂમિ પર પગ મૂકવાનો ન હતો તે ભૂમિ પર તેઓ ચાલવા માગતાં હતાં, ‘પ્રવેશબંધ’નું પાટિયું હોવા છતાં એ ધસમસ કરતાં દોડ્યે ગયાં. મારો ચહેરો શરમને કારણે લાલ-લાલ થઈ ગયો. તેમણે મને પણ નીચાજોણું કરાવ્યું.

મેનામાસી વધુ મોટેથી બોલ્યાં, ‘તમારા જેવા કેટલાક પોતાના ઘર વિશે બહુ આળા હોય છે. તમે નમ્ર બનીને એની ઝાઝી વાત કરતા નથી. તમારી એ હવેલીની છત ઉપર કૃષ્ણલીલાનાં, દશાવતારનાં કેટલાંક ચિત્રો છે ને?’ તેઓ મારી સામે જોઈને મને સમજાવવા લાગ્યાં, ‘સાહેબ તો એટલા બધા નમ્ર છે કે એવી કશી વાત કરે જ નહીં, પણ આ હવેલીનાં એ ચિત્રો તો અણમોલ રત્નો છે. તમારી હવેલીમાં રજવાડાના રાજકુમારો પણ આવતા હતા, નહીં?’

હું વેઠી શકું એના કરતાં વધારે આ તો હતું, પણ તેમનો ધારદાર ઉત્તર અણધાર્યો હતો, ‘જશવંતસિંહ પછી કોઈ નહીં, અમે એમને ધીમાઘેલા કહેતા, એ હંમેશાં ભોજન માટે મોડા જ પડે.’

મેનામાસી એ જ લાગનાં હતાં. તેમના ચહેરા પરના ભાવ બદલાશે એમ મેં માન્યું, પણ એમના શબ્દોની જરાય અસર ન થઈ.

તેમણે ભાંગરો વાટવા માંડ્યો, ‘એમ? મને નથી ખબર. સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાંઓના ઈતિહાસનું મારું જ્ઞાન બહુ મર્યાદિત છે. કેટલું રસપ્રદ. હું એ લખી લઈશ અને મારી દીકરીને કહીશ. એને વાંચવાનો બહુ શોખ છે.’

હવે જરા વિરામ આવ્યો. ફરી મારું મોં લાલ-લાલ થઈ ગયું. હું બહુ નાની હતી અને એ જ તો મોટી મુશ્કેલી હતી. જો હું થોડી મોટી હોત તો તેમની આંખોમાં આંખો મેળવીને હસત, તેમની અકલ્પ્ય વર્તાણૂક અમારી વચ્ચે સેતુ બનત. પણ અત્યારે તો હું શરમ-સંકોચથી રાતીચોળ થઈ ગઈ અને મુઘ્ધાવસ્થાની યાતનાઓ અનુભવતી થઈ.

મારી આ કફોડી પરિસ્થિતિ તેઓ કળી ગયા હોય એમ લાગ્યું; તેઓ જરા આગળ ઝૂક્યા અને મારી સાથે વાત કરવા લાગ્યા. હળવા સાદે મને પૂછ્યું, ‘તમારે બીજી કોંફી જોઈએ છે?’ મેં ના પાડી, માથું ધુણાવ્યું. મને લાગ્યું કે તેમની આંખો મારા પર જ હતી. કંઈક મૂંઝાચેલી, પ્રશ્ન પૂછતી હોય તેવી. મેનાબહેન સાથે મારે કયો સંબંધ છે તે વિચારતા હશે.

તેમણે પૂછ્યું, ‘તમે આ જગ્યા વિશે શું માનો છો? કે પછી એ દિશામાં કશો વિચાર જ નથી કરતાં?’ તેમણે મને વાતચીતમાં આમ ઘસડી એ મારે માટે તો બહુ મુશ્કેલ બન્યું. હું ઝાઝું ભણેલી નહીં, દુનિયાદારીનો બહુ ખ્યાલ નહીં, એટલે શું બોલું? છતાં કંઈક બોલાઈ ગયું, જગ્યા વિચિત્ર છે એવું કંઈક. પણ હજુ તો મારું અડધુંપડધું બોલાયેલું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં જ મેનામાસી ટપકી પડ્યાં, ‘આ છોકરી તો અધૂરી-અધૂરી છે, એની એ જ તો મુશ્કેલી છે. ઘણાં બધાંને તો જગ્યા પહેલી જ નજરે ગમી જાય.’

તેઓ મારા બચાવમાં કશુંક હસતાં-હસતાં બોલ્યા, ‘પણ એનાથી મૂળ હેતુ માર્યો જતો નથી?’ મેનામાસીએ ખભા ઉલાળ્યા, મને લાગ્યું કે તેઓ એમની વાતનો મર્મ સમજી શક્યાં નથી. ‘મને તો આ જગ્યા બહુ ગમે છે. આ જ ઋતુમાં અહીં અવાય, બાકી શિયાળો અહીં ગાળવો એ તો મારી પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ છે, પણ તમે અહીં કેવી રીતે? તમે અહીં નિયમિત રીતે આવો છો? તમે અહીં શું કરશો?’

તે બોલ્યા, ‘હજુ મેં નક્કી કર્યું નથી. હું બહુ ઉતાવળે આવી ચઢ્યો છું.’

તેમના શબ્દો કશીક ઊંડી સ્મૃતિમાંથી આવતા લાગ્યા. તેમનો ચહેરો ફરી ગંભીર બની ગયો. જરા અકળાયા હોય એવું પણ લાગ્યું. મેનામાસી બબડાટ કર્યે ગયાં, ‘હા, હા, અહીં તો તમારી હવેલી જેવું વાતાવરણ ક્યાંથી મળે? એ વાત તો સાવ જુદી. વસંત ઋતુમાં પશ્ચિમના વિસ્તાર વધુ આનંદદાયક હોય.’ તેમનો હાથ એશ-ટ્રે શોધતો હતો. સિગારેટ તેમણે બુઝાવી નાખી. તેમની આંખોમાં કંઈક જુદા પ્રકારનું પરિવર્તન દેખાયું. જરાક વાર માટે કશુંક અકળ એમની આંખોમાં છવાઈ ગયું. મને લાગ્યું કે એમાં કશુંક અંગત તત્ત્વ હતું, જેની સાથે મારે કોઈ સંબંધ નહોતો.

તેમણે ધીમેથી કહ્યું, ‘હા, કૃષ્ણકુંજ સરસ દેખાતું હતું.’

એકાદ-બે ક્ષણ અમારી વચ્ચે ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. તેની પાછળ કશુંક અકળાવી નાખે એવું આવી ચઢ્યું. ચોરીદૂપીથી મેં એમના પર નજર નાખી, ફરી એક વાર એ અજાણી વ્યક્તિ બની ગયા, રહસ્યમયી મૂર્તિ... મેનામાસીનો અવાજ મારા સપનાને ચિચિયારીની જેમ વીંધી ગયો.

‘અત્યારે અહીં બહુ નથી આવ્યા, પણ માનું છું કે તમારા ઘણા પરિચિતો અહીં હશે. એક રજવાડાના ઠાકોરસાહેબ આવ્યા છે. તેમણે મહેલ પાસેના સરોવરમાં સહેલગાહ માટે એક સરસ નૌકા કરાવી છે. જોકે હું હજુ એમાં બેઠી નથી.’ હું જાણું છું ત્યાં સુધી કદી બેઠાં ન હતાં. તે બબડ્યે ગયાં, ‘તમે પેલા મંગલસિંહનાં પત્નીને ઓળખો ને, કેવાં સુંદર છે? બધા કહે છે કે તેમના બીજા સંતાનનો બાપ કોઈ બીજો છે, પણ હું નથી માનતી. લોકો તો ગમે તેમ બોલે, જો કોઈ સુંદર હોય તો તો આવું બોલાવાનું જ અને તે ખૂબ-ખૂબ સુંદર છે. કહો જોઈએ ત્રિપાઠી-મહેતા લગ્ન સફળ નહોતું?’ તે બોલ્યે ગયાં, જરા સરખી ગપસપને આધારે આ બધું કહ્યું. આ બધાં નામ સાથે તેમને જરાય સંબંધ નહોતો, એની પરવા પણ તેમણે ન કરી. તે બોલ્યે જતાં હતાં અને તેમને એની જ ખબર ન પડી કે સામી વ્યક્તિ વધુ ને વધુ શાંત અને નરી ઉદાસીન બની ગઈ હતી. એક ક્ષણ માટે પણ તે વચ્ચે ન બોલ્યા, ન તેમણે ઘડિયાળ સામે જોયું. મારી સામે મેનામાસીને તેમણે મૂરખ બનાવ્યાં ત્યારથી જાણે તેમણે વર્તાવ માટેનું એક ધોરણ નક્કી કરી દીધું હતું. ફરી ખોટું લગાડવાને બદલે તેઓ એને વળગી રહ્યા. છેવટે હોટેલનો કોઈ નોકર મેનામાસીને શોધતો આવી ચડ્યો, કોઈ દરજી તેમને મળવા આવ્યો હતો, એટલે છેવટે તેમનો છુટકારો થયો.

તેઓ તરત જ પોતાની ખુરશી ખસેડતાંક ઊભા થયા અને બોલ્યા, ‘હવે હું તમને નહીં રોકું. આજકાલ ફેશનો એટલી જલદી બદલાઈ જાય છે કે તમે ઉપર જાઓ ત્યાં સુધીમાં બદલાઈ જાય.’

આ વાર્તાલાપની કશી અસર તેમના ઉપર ન થઈ. ઊલટ તેમણે તો અભિનંદન રૂપે એ ગણી લીધું. ‘આવી રીતે અચાનક તમારી સાથે ભેટો થયો તેનો ખૂબ જ આનંદ છે. હવે આપણી વચ્ચે સંબંધ બંધાયો છે એટલે આપણે મળતાં રહીશું. તમે ફરી આવજો. આપણે ચા-કોફી પણ સાથે પીશું. આવતી કાલે સાંજે મારી એક બહેનપણી મને મળવા આવવાની છે, તમે આવજો ને.’ હું મોં ફેરવી બેઠી જેથી તેમને કોઈ બહાનું શોધતાં તેમને જોઈ ન શકું.

તે બોલ્યા, ‘ના... ના, માફ કરજો, આવતી કાલે તો હું બીજે જતો રહેવાનો, પાછો ક્યારે આવીશ તે નક્કી નથી.’

નાછૂટકે મેનામાસીએ એ વાત પડતી મૂકી, તોય થોડી વાર તો તેઓ ત્યાં ને ત્યાં ઊભાં રહ્યાં.

‘માનું છું કે અહીં તમને રહેવા માટે જગ્યા તો સારી જ મળી હશે. આમ તો અડધી રૂમો ખાલી છે. જો કશું માફક ન આવ્યું હોય તો નારાજ ન થતા. તમારા નોકરે સામાન તો બરાબર રૂમમાં પહોંચાડ્યો હતો ને?’

આ પરિચિતતા થોડી વધારે પડતી હતી, મેનામાસી માટે પણ.

તેમણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું, ‘મારી સાથે તો કોઈ નથી. કદાચ તમે મારા માટે એટલું કરી શકો.’

આ વખતે તીર બરાબર નિશાન પર વાગ્યું. માસીનો ચહેરો લાલઘૂમ થઈ ગયો. ‘ના ના... મને તો ભાગ્યે...’ તેમણે વાત શરૂ કરી અને પછી એકાએક, અકલ્પ્ય રીતે મારી સામે જોયું, ‘કદાચ તું આ સાહેબને મદદરૂપ થઈ શકે, જો તેમને કશી જરૂર હોય તો.’

ત્યાં થોડી વાર મૌન છવાઈ ગયું, હું તો સ્તબ્ધ થઈને ઊભી, તેમના ઉત્તરની રાહ જોતી. તેમણે અમારી સામે મજાકભરી નજરે જોયું. તેમના હોઠ પર આછું હાસ્ય હતું.

તે બોલ્યા, ‘બહુ સુંદર સૂચન, પણ હું મારા કુટુંબના સિદ્ધાંતને વળગી રહું છું. જે એકલો મુસાફરી કરે છે તે સૌથી વધારે ઝડપી હોય છે. કદાચ એ વાત તમે સાંભળી નહીં હોય.’

અને કશા ઉત્તરની રાહ જોયા વિના તે ત્યાંથી દૂર નીકળી ગયા.

અમે ઉપર જતાં હતાં ત્યારે મેનામાસી બોલ્યાં, ‘કેવું વિચિત્ર! આવી રીતે જતા રહેવું તને મજાકમશકરી જેવું ન લાગ્યું? પુરુષો આવું અસામાન્ય કરી બેસતા હોય છે. એક બહુ મોટા માણસ તો મને જોતાંવેંત પાછલા રસ્તેથી ભાગી જતા હતા. જોકે ત્યારે તો હું જુવાન હતી.’ અમે અમારા ઓરડામાં પહોંચ્યાં. અંદર દાખલ થતાં-થતાં તે બોલ્યાં, ‘જો મારી વાતનું તું ખોટું ન લગાડતી. હું ફૂર થવા માગતી નથી, પણ તું જરા મર્યાદા ચૂકી ગયેલી. વાતચીતનો બધો દોર પોતાના હાથમાં લેવાની વાતે મને મૂંઝવણમાં મૂકી દીધી. અને મને ચોક્કસ લાગે છે કે તેમને પણ એ નહીં ગમ્યું હોય. પુરુષોને આવી બાબતોની બહુ ચીડ હોય છે.’

હું કશું બોલી નહીં. આપી શકાય એવો કોઈ ઉત્તર ન હતો. તે પાછાં હસતાં-હસતાં બોલ્યાં, ‘અરે ચાલ... ચાલ ખોટું ન લગાડ.’ તેમણે ખભા ઉલાળ્યા, ‘આખરે તો તારી બધી જવાબદારી મારી છે. તારી માએ જ તો મને સોંપી છે ને!’ અને તેઓ પેલા રાહ જોતા દરજીને મળવા જતાં રહ્યાં.

હું બારી પાસે ઊભી રહીને બહાર જોવા લાગી. ઢળતી સાંજે સૂરજ હજુ તેજથી ઝળહળતો હતો. પવન પણ પુષ્કળ હતો. હમણાં થોડી જ વારમાં મારે બધો કચરો સાફ કરવો પડશે. હવે પતાં રમીશું. જોકે એમની બહેનપણીઓને મારી સાથે રમવાનો કંટાળો આવતો હતો. મને એવું લાગ્યું કે મારી યુવાન ઉપસ્થિતિએ તેમની વાતચીતો પર અંકુશ લાદી દીધો હતો. મેનામાસીનાં ઓળખીતાંઓ તો મને ઇતિહાસ-ભૂગોળના પ્રશ્નો પૂછતાં, એવું માનીને કે મેં હજુ હમણાં જ નિશાળ છોડી છે. એટલે હું આવી જ કશી વાતચીતો કરી શકું એવું પણ તેમને લાગતું હશે.

મારા મોંમાંથી નિઃશ્વાસ સરી ગયો. હું બારીએથી દૂર સરી ગઈ. સૂરજ હજુ ખાસ્સો પ્રકાશતો હતો. મને બે-એક દિવસ પર ગાળેલી સાંજ યાદ આવી ગઈ. માસીની એક બહેનપણી નાનકડા ગામમાં રહેતી હતી. ઘરનું વાતાવરણ મધ્યકાલીન હતું. મેં કાગળ-પેન્સિલ લઈને આડીઅવળી રેખાઓ તાણી. સ્વસ્થ આંખો, ઊપસી આવેલું નાક, તણાયેલો હોઠ. એમાં મેં અણિયાળી હડપચી અને ગળે થોડી ઊંડી રેખાઓ ઉમેરી. દૂરદૂરના ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ ચિત્રકાર દોરે એવું.

કોઈએ બારણું ઠોક્યું અને એક વેઈટર હાથમાં કશોક કાગળ લઈને આવ્યો. ‘બહેન તો અંદરના ઓરડામાં છે.’ મેં એને કહ્યું પણ આ કાગળ તમારા માટે છે એવું તેણે મને કહ્યું. મેં કવર ખોલીને જોયું તો એક કાગળ ઉપર અજાણ્યા હાથે લખ્યું હતું, ‘ક્ષમા કરવી. આજે

હું થોડો ઉદ્ધત બની ગયો હતો.’ બસ. કોઈ સહી નહીં, સંબોધન નહીં, પણ કવર ઉપર નામ મારું હતું અને એ નામની જોડણી સાચી હતી.

‘જવાબમાં કશું લઈ જવાનું છે?’

એ વાંકાચૂકા અક્ષરો વાંચતાં મેં ઊંચે જોયું અને ના પાડી.

એ જ્યારે ગયો ત્યારે મેં એ ચિહ્ની બાજુ પરના ટેબલખાનામાં મૂકી. ફરી પેન્સિલ લીધી, પણ કશાય કારણ વિના મને એ ગમ્યું નહીં, ચહેરો નિર્જીવ અને અક્કડ હતો.

બીજે દિવસે તો મેનામાસીનું ગળું સોરાતું હતું અને તાવ ૧૦૨. ડોક્ટરને બોલાવ્યા અને તેમણે ફ્લૂનું નિદાન કર્યું. ‘આરામ કરો. તમારું હૃદય થોડું નબળું પડી ગયું છે એટલે પૂરતો આરામ કરવાનો. કોઈ સરખી રીતે સંભાળ રાખે એવી નર્સની જરૂર પડશે.’ અને તેમણે મારી સામે જોઈને કહ્યું, ‘તારાથી એ કામ નહીં થાય.’

મને તો બહુ વિચિત્ર લાગ્યું. ફ્લૂ એ કોઈ એવી ગંભીર માંદગી ન કહેવાય, હું સારી રીતે તેમની સારવાર કરી શકું એટલે મેં તેમની વાતનો વિરોધ કર્યો, પણ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેનાબહેને હા પાડી. મને થયું કે એને કારણે જે ચર્ચાઓ થશે એની તેમને મજા પડશે. લોકો સહાનુભૂતિથી ખબર પૂછતા રહે, મુલાકાતો વધે, કોઈ-કોઈ પાછાં ફૂલ મોકલે. આ જગ્યાથી તેઓ થોડાં કંટાળ્યાં હતાં એટલે આ નાનકડી અને સામાન્ય માંદગી તેમને થોડી મોકળાશ આપશે. નર્સ તેમને ઈન્જેક્શન આપશે, શરીરે થોડી માલિશ કરી આપશે, આહારવિહાર પર નિયંત્રણ મૂકશે. નર્સ આવી એટલે તો તેઓ રાજી-રાજી થઈ ગયાં, માથા પર ઓશીકાં ગોઠવાઈ ગયાં. સારાં કપડાં પહેર્યાં. મને જરા મારી લાગણીઓથી સંકોચ થયો. એમની બે-એક બહેનપણીઓને સંદેશો કહેવડાવ્યો. હું નીચે ભોજન કરવા એકલી ગઈ. અમારા નિર્ધારિત સમય કરતાં અડધોએક કલાક વહેલી. મેં માનેલું કે ભોજનખંડ ખાલી હશે. સામાન્ય રીતે બધા ભોજન માટે એકની આસપાસ આવતા હોય છે. તે ખાલી જ હતો. માત્ર એક જ ટેબલ ખાલી ન હતું. આ આકસ્મિકતા માટે હું તૈયાર ન હતી. મને એમ કે તે નીકળી ગયા હશે. તેઓ વહેલા જમી રહ્યા હતા, કારણ કે એક વાગ્યે આવનારાં મેનામાસીથી દૂર રહેવા માગતા હશે. હું ત્યાં જઈ જ પહોંચી હતી એટલે હવે પીછેહઠ થઈ શકે એમ ન હતું. આગલે દિવસે અમે છૂટાં પડ્યાં પછી હું એમને મળી ન હતી. તેમણે ડહાપણ વાપરીને રાત્રે ભોજન લીધું ન હતું. જે કારણે અત્યારે વહેલા જમી રહ્યા હતા તે જ કારણે આગલે દિવસે સાંજે બીજે ભોજન લીધું હશે.

આવી પરિસ્થિતિ માટે હું થોડી કાચી હતી. મને થયું કે હું થોડી મોટી હોત તો કેવું સારું! મારી નજર પણ સામે જ હતી અને અને તરત જ મારે એની કિંમત ચૂકવવી પડી. મારાથી

ટેબલ પર મૂકેલું વાઝ નીચે પડીને તૂટી ગયું. ટેબલક્લોથ પણ ભીંજાઈ ગયો. વેઈટર તો સામા છેડે હતો, તેણે આ કશું જોયું ન હતું. બીજી જ પળે તે મારી પાસે આવી પહોંચ્યા, ‘આ ભીના ટેબલક્લોથ આગળ બેસી ન શકાય. ચાલો, બાજુએ ખસી જાઓ.’ એટલામાં વેઈટરની નજર આ ધમાલ પર પડી એટલે તરત જ હાજર થઈ ગયો.

‘કંઈ વાંધો નહીં. એનાથી જરાય ફેર પડતો નથી અને અત્યારે તો હું એકલી છું.’ તે કશું બોલ્યા નહીં. વેઈટરે બધું સરખું કરવા માંડ્યું.

તેમણે એકાએક કહ્યું, ‘હવે એ બધું રહેવા દે. મારા ટેબલ પર તૈયારી કરો. બહેન મારી સાથે જમશે.’

મેં મૂંઝાઈને કહ્યું, ‘અરે! એવું તે હોય કંઈ? મને નહીં જ ફાવે.’

‘કેમ?’

મેં કોઈ બહાનું શોધવા માંડ્યું. તેઓ મારી સાથે જમવા માગતા ન હતા એ હું જાણતી હતી. માત્ર થોડી સજ્જનતા તે દાખવવા માગતા હતા. મેં જરા હિંમત દાખવીને સાચું બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મેં આજીજી કરી, ‘મહેરબાની કરો. નમ્ર ન બનો. તમારી ભલમનસાઈ એ તો સારી વાત છે, પણ જો વેઈટર બધું સાફ કરી નાખે તો મને વાંધો નથી.’

તેઓ પોતાની વાતને વળગી રહ્યા. ‘પણ હું જરાય નમ્ર બનતો નથી. તમે મારી સાથે જમો એવું હું ખરેખર ઇચ્છું છું. તમારાથી આ વાઝ ગબડી પડ્યું ન હોત તો પણ હું તમને મારી સાથે જમવાનું કહેવાનો જ હતો.’

મને લાગ્યું કે મારા મોઢાએ ચાડી ખાઈ નાખી હશે.

તેમણે કહ્યું, ‘તમને મારી વાત સાચી લાગતી નથી. કંઈ નહીં, આવો અને મારી

જોડે બેસો. આપણને જો ગમે તો જ એકબીજા સાથે વાત કરવાની, નહીંતર નહીં.’

અમે બેઠાં. તેમણે વાનગીપત્રક મને આપી, પસંદ કરવા કહ્યું.

તેમની તટસ્થતા તો એ જ જાણે. મને ખબર હતી કે અમે આમ જ એકેય શબ્દ બોલ્યા વિના ભોજન કર્યે ગયાં હોત અને કંઈ ન થાત, કશો ભાર ન લાગત. તેઓ મને ઈતિહાસ વિશે પ્રશ્નો ન પૂછત.

તેમણે મને પૂછ્યું, ‘તમારી બહેનપણીનું શું થયું?’ મેં તેમને ફૂલૂની વાત કરી. તે બોલ્યા, ‘અરે, અરે...’ જરા અટકીને ફરી બોલ્યા, ‘તમને મારી ચિઠ્ઠી મળી હતી એમ માની લઉં છું. મને મારી જાત પર શરમ આવી. મારી રીતભાત થોડી ફૂર હતી. હું સાવ એકલો રહું છું એટલે આવો ચીઠ્ઠિયો થઈ ગયો છું. અને એટલે જ આજે તમે મારી સાથે જમો છો એટલે તમારો ખૂબ-ખૂબ આભાર અને આનંદ પણ.’

મેં કહ્યું, ‘ના, તમે એવા અવિવેકી ન હતા. ઓછામાં ઓછું જેને અવિવેક કહેવામાં આવે છે તેવો એ અવિવેક ન હતો. મેનાબહેનમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પ્રબળ છે. તે કશું ખરાબ કરવા

માગતાં ન હતાં. તેઓ બધાંની સાથે આવો જ વર્તાવ કરે છે. એટલે કે જેઓ પ્રતિષ્ઠિત છે એ સૌની સાથે.’

તે બોલ્યા, ‘તો... તો... મારે રાજી થવાનું. તે મને શા માટે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ માને છે?’

‘હું ભૂલતી ન હોઉં તો કૃષ્ણકુંજને કારણે.’

તે કશું બોલ્યા નહીં. જાણે મેં પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોય એમ અસ્વસ્થતાની લાગણી પ્રસરી ગઈ. મને ખબર ન પડી કે જે કૃષ્ણકુંજને આટલા બધા લોકો જાણતા હતા તેનાથી તેઓ સાવ મૂંગા કેમ થઈ જતા હતા. મારી અને તેમની વચ્ચે, તેમની અને બીજાઓની વચ્ચે એક અંતરાય કેમ ઊભો થઈ જતો હતો?

અમે થોડી વાર તો વાતો કર્યા વિના ખાધું. હું બહુ નાની હતી ત્યારે એક ચીતરેલું પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યું હતું. એમાં જરા કઢંગી રીતે કોઈ મકાનનું ચિત્ર દોરેલું હતું. એમાં રંગો વધારે પ્રમાણમાં વાપર્યા હતા. પણ આવી બધી ખામીઓને કારણે એ મકાનની સમપ્રમાણતા જરાય અળપાતી ન હતી. અગાશી પાસેના પથ્થરનાં પગથિયાં, સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલી ઘાસની લીલી બિછાત, મારી પાસેની અડધી બચતમાંથી આ ચિત્ર મેં ખરીદ્યું હતું. પછી એ કરચલી પડેલી દુકાનદારબહેનને મેં પૂછ્યું કે આ શું છે?

મારા અજ્ઞાનની તેને બહુ નવાઈ લાગી. તે બોલી, ‘આ તો કૃષ્ણકુંજ છે.’

મને યાદ છે દુકાનમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મેં બહુ ભોંઠપ અનુભવી હતી અને છતાં પહેલાં કરતાં હું જરાય સુધરી નહોતી.

કદાચ આ ચિત્રની સ્મૃતિને કારણે મને તેમના સંરક્ષણાત્મક વલણ માટે સહાનુભૂતિ પ્રગટી. તેમને મેનાબહેન અને એમના જેવા જે પ્રશ્નો પૂછ્યા કરે તે ગમતા ન હતા. કદાચ કૃષ્ણકુંજમાં જ એવું કશુંક હશે જેનાથી એ સ્થળ જુદું પડી જતું હશે; એના વિશે ચર્ચા ન થાય. હું કલ્પી શકું કે મુલાકાતીઓ ઓરડાઓમાં આમથી તેમ ફરતા રહેતા હશે, કદાચ બે રૂપિયા જેટલી પ્રવેશફી આપી બેઠા હશે, અને પોતાના તીણા હાસ્યથી શાંતિ ચીરી નાખતા હશે. અમારાં બંનેનાં મન એક જ દિશામાં ગતિ કરતાં હતાં, કારણ કે મેનાબહેન વિશે તેમણે જ વાત ઉપાડી.

‘તમારી આ બહેનપણી તમારા કરતાં તો બહુ મોટી છે. તમારી કોઈ સગી થાય છે? બહુ વખતથી ઓળખો છે?’ અમારા બંનેના સાથે હોવા બદલ તેઓ અચરજ અનુભવતા હતા.

મેં કહ્યું, ‘એ કંઈ મારા મિત્ર નથી. એ તો મારાં માલિકણ છે. એ સાવ એકલાં છે એટલે મને સાથે રાખે છે, મારી બધી જવાબદારીઓ તે ઉપાડે છે.’

‘કોઈ આવી રીતે કોઈને સાથે રાખે એ હું માની શકતો નથી. બહુ વિચિત્ર કહેવાય. આ તો એક રીતે કહીએ તો મન બહેલાવવા માટે જાણે કશી ખરીદી કરી અને તમારા બંનેમાં કશું સરખાપણું નથી.’ કહીને તે હસી પડ્યા. તેમના હાવભાવ બદલાઈ ગયા. થોડા જુવાન લાગ્યા. તેમનું અતડાપણું જરા ઓછું થયું. ‘તમને જે પૈસા મળે એનું શું કરો છો?’

‘કંઈ નહીં. શામાં વાપરું?’

‘કોઈ સગાંવહાલાં નથી?’

‘ના, જગતમાં હું સાવ એકલી છું.’

‘તમારું નામ સરસ છે. જરા જુદું પણ.’

‘મારા પિતા પણ એવા જ હતા. નોખી માટીના.’

‘કહો ત્યારે એમના વિશે.’

મેં ઊંચી નજર કરીને તેમની સામે જોયું. મારા પિતાની વાત કરવી મારા માટે જરા અઘરી હતી. હું મોટે ભાગે તો તેમની વાત કરતી જ ન હતી. એ જાણે મારો છૂપો ખજાનો હતો, જેવી રીતે કૃષ્ણકુંજનાં બધાં રહસ્ય તેમની પાસે, એવી જ રીતે મારા પિતાની વાતો મારી પાસે. અહીં આ જગ્યાએ બેસીને હું મારા પિતાની વાત આવી રીતે કરવા માગતી ન હતી.

એ ભોજન સાથે કશોક અવાસ્તવિક કહેવાય એવો ભાવ હતો. આજે જ્યારે એનો વિચાર કરું છું ત્યારે કશાક આનંદનો ઉછાળ જોડાયેલો લાગે છે. હજુ તો જાણે હમણાં જ મેં બારમાની પરીક્ષા આપી છે અને મેનાબહેનની જોડે મૂંગી, શાંત બેસી રહેલી એક છોકરી અને ચોવીસ જ કલાક પછી મારા કુટુંબની વાત જેને હું ઓળખતી ન હતી તેની આગળ ઠાલવી રહી હતી. કોઈક કારણે જાણે મને અંદરથી બોલવા પ્રેરી, તેમની આંખો મારા તરફ સતત મંડરાયેલી જ રહી હતી.

મારો સંકોચ સરી ગયો અને પછી તો મારી જીભ છૂટી થઈ ગઈ, વાતો ધીમેધીમે વહેવા માંડી. બાળપણનાં નાનાં-નાનાં રહસ્યો, સુખદુઃખ. મને બહુ સારી રીતે વર્ણન કરતાં આવડતું ન હતું. છતાં મને લાગ્યું કે તે બધું સમજી જતા હતા. મારા પિતાની જીવંત વ્યક્તિતા, મારી માનો તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ, મારી માને માટે તો તે એનો પ્રાણવાયુ હતા. કશીક અલૌકિક આત્મા ધરાવતા હતા. એટલે જ્યારે ન્યૂમોનિયા થવાને કારણે તે મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે મારી મા માંડ પાંચેક અઠવાડિયાં ટકી અને પછી તો તે પણ સિધાવી ગઈ. મને યાદ છે, હું વાત કહેતાં-કહેતાં અટકી ગઈ, જરા ડઘાઈ પણ ગઈ હતી. હવે એ ભોજનખંડ માણસોથી ઊભરાવા માંડ્યો હતો. લોકો વાતોનાં વડાં કરી રહ્યાં હતાં. મેં જોયું તો ઘડિયાળમાં બાર વાગી ગયા હતા. અમે લગભગ દોઢેક કલાક બેઠા હતા અને હું જ વાતો કર્યા કરતી હતી.

હું વાસ્તવ જગતમાં આવી ગઈ. થોડી સભાન થઈ ગઈ. મારું મોં લાલ-લાલ થઈ ગયું હતું. મેં ભાંગીતૂટી રીતે તેમની માફી માગી હતી પણ તે મારી વાત સાંભળે શાના?

તે બોલ્યા, ‘મેં તમને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે તમારું નામ રૂડુંણાળું અને જરા અસામાન્ય છે. જરા વધારે કહું તો વેઠી લેજો પણ વાતો કરતી વખતે તમે, તમે હતા અને સાથે તમારા પિતા પણ હતા. કેટલા બધા સમય પછી મેં આટલી સરસ વાતો સાંભળી. મને ખૂબ મજા આવી. તમે તો મને મારા કારાવાસમાંથી બહાર કાઢ્યો.’

મેં તેમની સામે જોયું. લાગ્યું કે તેઓ સાચું બોલી રહ્યા હતા. વધુ માનવતાવાદી લાગ્યા. વર્તમાનમાં વધુ જીવતા હોય એવું લાગ્યું.

તેમણે વાત આગળ ચલાવી. ‘આપણા બેમાં એક સમાનતા છે. આ જગતમાં આપણે બંને એકલાં છીએ. જોકે મારી એક બહેન છે ખરી, પણ અમે ખાસ મળતાં નથી. વરસમાં ત્રણેક વખત હું મારી દાદીને મળવા જાઉં છું, પણ એ કંઈ મારા સંગાથી ન કહેવાય. મારે મેનાબહેનનો આભાર માનવો જોઈએ. તમને તો સાવ સસ્તામાં તેમણે ખરીદી લીધાં છે.’

હું બોલી ઊઠી, ‘તમે એક વાત ભૂલી ગયા કે તમારે ઘર છે અને મારે ઘર નથી.’

બોલતાંવેંત મને લાગ્યું કે મેં બોલવામાં ભૂલ કરી. એવું બોલવા બદલ મને બહુ દુઃખ થયું. તેમની આંખોમાં ફરી એક વાર રહસ્યમય છાયા તરી આવી. સમય જોઈને બોલતાં ન આવડે ત્યારે જે ભારે મૂંઝવણ થાય તેવી દશા મારી થઈ. તેમણે સિગારેટ સળગાવવા માથું નમાવ્યું અને તરત ને તરત તો કશો જવાબ ન આપ્યો.

છેવટે તે બોલ્યા, ‘ખાલીખમ્મ ઘર અને ભરચક હોટેલ, બંને સરખાં. મુશ્કેલી એ છે કે ઘરમાં કોઈ નથી. હૂંફ, ઉષ્મા કશું જ નથી.’ તે સહેજ અચકાયા. મને લાગ્યું કે હવે તેઓ કૃષ્ણકુંજની વાત કાઢશે, પણ કશાકે તેમને વાર્યા. કશુંક અકળ હતું અને તેણે તેમના મન પર વિજય મેળવી લીધો. તેમણે દીવાસળી ઓલવી નાખી. પેલો આત્મવિશ્વાસ આવ-જા કરવા લાગ્યો.

ફરી જૂના લહેકામાં તેમણે કહ્યું, ‘તો મિત્રને અત્યારે રજાઓ મળી છે. શું કરશો એનું?’

એક વખત રહેતાં હતાં તે ઘર મને યાદ આવ્યું. નાનકડી બારી યાદ આવી. હું ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં તો ચિત્રપોથી અને પેન્સિલ લઈને પહોંચી જતી હતી. સાવ સામાન્ય લોકો જેવી રીતે પોતાના નાના-નાના શોખની વાત થોડા શરમ-સંકોચથી કરે તેવી રીતે મેં વાતો કરી.

‘ચાલો, હું તમને મારી કારમાં ફરવા લઈ જાઉં.’ તેમણે મારી નાને જરાય ન ગણકારી.

આગલી રાતે મેનાબહેને મને મારી જાતને આગળ કરવા વિશે આપેલી ચેતવણી યાદ આવી. મેં જે વાતો કરી તે કારની લિફ્ટ માટેનું બહાનું છે એવું તો તેઓ નહીં માને ને! મેનાબહેન તો અચૂક આવું જ કરે એમાં જરાય શંકા નહીં અને તેઓ અમને બંનેને એક જ સિક્કાની બે બાજુ ગણી લે એવું હું ઈચ્છતી ન હતી. મેં તેમની સાથે ભોજન લીધું એટલે મારો દરજ્જો થોડો ઊંચો આવ્યો. અમે ભોજન પતાવીને ઊભાં થયાં એટલે તરત જ વેઈટર આવ્યો, મારી ખુરશી સરખી કરી, નીચે પડી ગયેલો રૂમાલ આપ્યો. અત્યાર સુધી તે આવી દરકાર કરતો ન હતો. વળી છોગામાં તે બોલ્યો પણ ખરો, ‘તમને ભોજન ગમ્યું જ હશે.’ દરવાને પણ સલામ ભરી. મારા સાથીદારે સ્વાભાવિકપણે પ્રતિભાવ આપ્યો. ગઈ કાલની ઘટનાથી તેઓ સાવ અજાણ હતા. આ ફેરફાર મને જરાય ન ગમ્યો. મારી જાત ઉપર મને નફરત થઈ. મને મારા પિતા યાદ આવ્યા. આવી ડોળઘાલુ ભદ્રતા તેમને જરાય ગમતી ન હતી.

અમે ચાલતાં હતાં ત્યારે તેમણે મને પૂછ્યું, ‘શું વિચારો છો?’

મેં જોયું તો તેઓ મારી આંખો સામે જિજ્ઞાસાથી જોઈ રહ્યા હતા.